

O REVOLUCIONARNOM RADU BOŽIDARA-BOŠKA RADANOVIĆA DO 1921. GODINE

Božidar — Boško Radanović pripada generaciji crnogorskih intelektualaca komunista koji su bili nosioci i organizatori komunističkog pokreta u Crnoj Gori. Kao student u Parizu postao je 1918. godine član Socijalističke partije Francuske. Povratkom u zemlju, 1920. godine, postao je član Komunističke partije Jugoslavije. Politički je veoma aktivan u Crnoj Gori 1920. godine. Bio je član partijskog rukovodstva. I poslije zabrane legalnog rada KPJ Radanović je i dalje ostao njen član. Bio je sekretar Mjesne organizacije Nezavisne radničke partije u Cetinju (1923) i član Oblasnog odbora NRPJ za Crnu Goru. Od 1934. do hapšenja 1936. bio je član Sekretarijata Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku, Sandžak, Kosovo i Metohiju. Posebno je velika njegova zasluga u pisanju letaka, proglašenja i drugih političkih spisa Komunističke partije u Crnoj Gori. Isto tako njegova je velika zasluga što je kao advokat i komunista besplatno branio na sudskim procesima komuniste. Kao pravnik bio je izvanrednih sposobnosti, a posebno u pravnoj terminologiji. U toku otkrivanja ilegalnih partijskih organizacija i njenih pripadnika u Crnoj Gori, početkom 1936. godine, uhapšen je i Radanović, koji je odveden u Dubrovnik, zatim u Sarajevo i na kraju u Beograd, gdje je kao komunista izveden na Sud za zaštitu javne bezbjednosti i poretka u državi 1937. godine, kada je oslobođen istrage. Iste godine je isključen iz Partije da bi poslije rata ponovo u nju bio primljen.

Boško Radanović je rođen 12. februara 1898. u Radanovićima — Grbalj (Crnogorsko primorje), koji je do 1918. godine bio pod austrougarskom okupacijom. Nakon završene osnovne škole u Prijeradima pet razreda gimnazije gimnazije završio je u Kotoru. Šesti razred gimnazije završio je u Cetinju. Nakon okupacije Crne Gore 1916. izbjegao je u Italiju, a odatle u Francusku. Nastavio je školovanje u Nici (Francuska), gdje je i maturirao. U Parizu je studirao pravo (1917—1920), gdje je i diplomirao avgusta 1920. godine nakon čega se vratio u Jugoslaviju. Od 1921. do 1941. godine

radio je prvo kao advokatski pripravnik, a zatim kao advokat u Cetinju. Nakon okupacije 1941. dva puta je zatvaran od Italijana u Cetinju, a zatim interniran u Italiju na ostrvo Ponca. Poslije kapitulacije Italije (1943) tamo je ilegalno živio do septembra 1944. kada je došao na Vis. Dolaskom na Vis Nacionalni komitet narodnog oslobođenja Jugoslavije rasporedio ga je na rad u Državnu komisiju za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača. Zatim je radio u Rimu kao delegat Nacionalnog komiteta za Italiju do početka septembra 1945. kada je došao u Beograd, gdje je radio u istoj komisiji do aprila 1946. godine. Od tada do penzionisanja radio je u Komitetu (kasnije nazvan Savjet, pa Sekretarijat) za zakonodavstvo i organizaciju Saveznog izvršnog vijeća. Penzionisan je kao državni savjetnik i rukovodilac sektora za zakonodavstvo. Umro je u Kotoru, a sahranjen u Beogradu, avgusta 1980. godine.

Poznato je da su se od izbijanja pa do kraja prvog svjetskog rata (1914—1918) na jugoslovenskom prostoru Balkana dogodile istorijske promjene. Isto tako je poznato da je do tada Boka Kotorska i ostali dio Crnogorskog primorja, sve do Bara, kao i veliki dio jugoslovenskog prostora, među kojima i rodno mjesto Radanovića, bio pod austrougarskom okupacijom, da su Srbija i Crna Gora bile okupirane i da su pretrpjele ogromne ljudske i materijalne žrtve, da se u toku rata uporedo sa oslobodilačkom borbom vodila i borba za ujedinjenje jugoslovenskih pokrajina i stvaranje zajedničke države. Povratkom u svoje Radanoviće Boško ih je zatekao ne samo oslobođenim već kao sastavni dio novostvorene jugoslovenske države — Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Napustio ih je kao gimnazijalac, bez političkih opredjeljena, a vratio se u njih kao diplomirani pravnik i ubijedeni komunista.

Na političko opredjeljenje Božidara Radanovića, i ne samo na njegovo, veliki uticaj je izvršila pobjeda velike oktobarske revolucije u Rusiji i njene ideje, kada se politički i opredijelio za komunistički pokret. U Parizu je jedno vrijeme bio i sekretar Jugoslovenskog udruženja u Parizu, koje je bilo politički heterogeno. Radanović je bio veoma aktivan u Udruženju jugoslovenskih studenata-komunista u Parizu. Bio je pristalica ujedinjenja Crne Gore i Srbije i ostalih jugoslovenskih pokreta i stvaranja zajedničke države. Bio je protivnik dinastičke vladavine u Partiji. Zalagao se za republikanski oblik vladavine u Jugoslaviji. To bi bio najkraći siže za političku biografiju Boška Radanovića.

Spremajući se za povratak u rodni kraj Boško se pripremao za politički rad i organizovanje komunističkog pokreta u Crnoj Gori, a posebno na Crnogorskom primorju. Međutim, povratkom u zavičaj, kako je sam kasnije izjavio, on se iznenadio organizovanošću i snagom komunističkog pokreta u Crnoj Gori 1920. godine. Te godine on se našao u plejadi organizatora komunističkog

pokreta u Crnoj Gori — Jovana Tomaševića, Adolfa Muka, Marka Mašanovića, Bogdana Vujoševića, Pavla Zičića, Milovana Anđelića, Stanka Dragojevića, Marka Gregovića, Miloša Jovanovića, Baja Raičevića, Sava Vukovića, Bracana Bracanovića, Jovana Mališića (Martinovića), Anta Matkovića, Vasa Srzentića, Miljka Bulajića, Nikole Kovačevića, Niše Milanovića, Boža Ljumovića, Kosta Čufke, Jova Zagore i drugih. Bili su to utemeljivači i osnivači Komunističke partije u Crnoj Gori u periodu 1919—1920. godine.

Izučavajući revolucionarni pokret u Crnoj Gori između dva svjetska rata (1918—1941) stupio sam u kontakt i sa Boškom Radanovićem. Sa njim sam imao i nekoliko ličnih susreta. Prvo smo se sreli u njegovom stanu u Beogradu (Kneza Miloša 17). Ljubazno me je primio. Razgovarali smo o radu KPJ u Crnoj Gori i o njegovom učešću u revolucionarnom pokretu. Iako sam se bio pripremio za razgovor, imajući i magnetofon, nije pristao da razgovor snimamo na magnetofonu. Napomenuo je da za to ima vremena i da to ostavimo za drugi put. Ja sam mu sugerirao da napiše memoare o revolucionarnom pokretu u Crnoj Gori i njegovom učešću u njemu. Napomenuo sam mu da ću mu ukazati na sačuvanu arhivsku dokumentaciju, koja bi mu poslužila kao podsjetnik, kao i na moju pomoć na koja pitanja da obrati posebnu pažnju. Na kraju tog razgovora stekao sam utisak da svoj rad u pokretu ne stavlja u prvi plan već rad svojih političkih istomišljenika, posebno onih koji nijesu bili živi. Tada mi je dao do znanja da je na zahtjev nekih redakcija za publikovanje sjećanja aktivista revolucionarnog pokreta napisao nekoliko članaka od kojih su neki objavljeni u skraćenoj formi. Stekao sam utisak da mu se takav način objavljivanja sjećanja nije sviđao. Poslije ovog razgovora imali smo još jedan susret o kome ću kasnije nešto reći.

Sa Boškom Radanovićem sam vodio prepisku. Uvijek mi je kratko i jasno odgovarao na moja pitanja postavljena u pismu. Njegova pisma, i ne samo pisma, koja mi je poslao veoma su dragocjena kao istorijski izvor. Namjera mi je da napišem rad o Bošku Radanoviću u kome bih objavio i našu prepisku, kao i neka druga njegova dokumenta. Ovom prilikom objavljujem jedan naš razgovor iz 1967. godine.

Radeći u Istorijskom arhivu u Kotoru sreo sam se na Kotorškoj rivi 29. jula 1967. godine sa Boškom Radanovićem. Srdačno smo se pozdravili, a zatim sam mu predložio da svratimo u hotel »Fjord« na kafu. Prihvatio je moj poziv i pošli smo u hotel, ali ne u kafanu već u moju sobu u hotelu. Kako sam imao svoj magnetofon u sobi, jer sam tih dana razgovarao sa nekim predratnim komunistima u Kotoru, kada smo dobili kafu i sok predložio sam mu da ovo o čemu budemo razgovarali snimamo. On se malo iznenadio i kroz šalu mi je rekao: »Vi me progonite ništa manje no što me prije rata progonila policija i žandarmerija«. Pristao je da razgovor snimim.

Razgovor smo vodili o njegovom školovanju, o njegovom političkom radu, kao i radu njegovih jugoslovenskih istomišljenika u Parizu, revolucionarnom pokretu u Crnoj Gori do 1921. godine, te o nekim crnogorskim komunistima. Poslije ovog razgovora desila se za mene jedna neprijatnost. Naime, zagubio sam traku na kojoj je sniman naš razgovor. Na moju sreću, slučajno sam je pronašao tek početkom 1973. godine kada je tekst prekucan. Prekucani tekst sam mu poslao na redakciju i autorizaciju. Poslije toga on mi je iz Kotora 30. aprila 1973. godine poslao pismo i u prilogu naš redigovani i autorizovani razgovor. U pismu mi je, pored ostalog, tada napisao: »Saljem Vam ispravljeni i dotjerani stenogram našeg razgovora ovdje u julu 1967. Kada bude prekucan stenogram, molim Vas da mi jedan primjerak pošaljete«. Dobijeni tekst sam prekucao i jedan primjerak sam mu poslao, a drugi uz original (ispravljeni tekst njegovom rukom) ostavio u mojoj arhivi.

Sjećanja Boška Radanovića, koja mi je dao u Kotoru 29. jula 1967. godine, veoma su značajna kao izvor za izučavanje revolucionarnog pokreta u Crnoj Gori u periodu 1920—1921. Isto tako, ona su značajna i za izučavanje političkog strujanja među jugoslovenskom emigracijom u Parizu (1917—1920), a posebno za rad crnogorskih studenata-komunista u Parizu. Zbog njihovog značaja i moga duga prema Božidaru — Bošku Radanoviću integralno ih objavljujem i ona glase:

«Vaše školovanje i odlazak u Francusku?»

Osnovnu školu sam završio u Grblju, a prvih pet razreda gimnazije u Kotoru. Godine 1914. završio sam peti razred u Katorskoj gimnaziji.

U julu 1914. naslućujući da će se zaratiti, otišao sam na Cetinje kod svoje ujčevine gdje me je prvi svjetski rat i zatekao.

Odmah u početku rata Austrijanci su bombardovali i zapalili našu kuću u Radanovićima, pa su moj otac, maćeha, djed, dvije sestre i brat prešli na Cetinje. Tamo sam završio šesti razred gimnazije, a po kapitulaciji Srbije i Crne Gore, pobjegao sam sa Cetinja i preko Albanije stigao do Drača. U Draču nas je bilo oko 400 Bokelja i drugih Jugoslovena, austrijskih državljana. Mi smo imali neke putne isprave koje su nam izdale crnogorske vlasti. U njima je stajalo da smo austrijski državljanin, a kako smo bili prepušteni samima sebi, obratili smo se talijanskom konzulatu u Draču i objasnili mu da je situacija u kojoj se nalazimo ista kao što bi bila i situacija Italijana austrijskih državljana. Molili smo konzulat da nas prebaci u Italiju, jer ako padnemo u ruke Austrijanaca, koji su bili već blizu Drača, da ćemo svi biti postrijeljeni. Konzulat je nabavio jednu malu lađu, upola rashodovanu,

i bez ikakve pratnje dovedeni smo na ostrvo Sipari u Italiji, gdje smo bili internirani. Bili smo pola godine u internaciji. Kada su nas oslobodili, došao sam u Rim gdje mi je bio otac, jer smo se izgubili prilikom bježanja. Iz Rima sam krajem 1916. prešao u Nicu, gdje sam i maturirao, a poslije mature prešao sam u Pariz. Do tada, ne mogu reći da sam imao ma kakve veze sa socijalistima i socijalizmom. Sjećam se, dok sam bio u Cetinjskoj gimnaziji, da mi je slučajno došla do ruku neka knjiga od Svetozara Markovića. To je za mene onda bila teška i nekako nepristupačna lektira, tako da joj nijesam poklanjao nikakvu pažnju.

U Rusiji je počela martovska revolucija 1917. godine. U početku, pod savezničkom propagandom da su boljševici razbojnici, da su placenici Njemačke, a zaočen nacionalnim duhom, u početku su mi bile sve simpatije na strani vlade Kerenskog. Boljševici su mi nekako čudno izgledali, ni sam nijesam mogao da kapiram koji je to vrug u Rusiji koji hoće da se prekine rat, da se zaključi mir, pa sam se pitao što će onda biti sa našim ujedinjenjem i oslobođenjem. Međutim, bio je tada u Parizu Nikola Šavović, Kuč, koji je tamo studirao astronomiju. Bio je malo ekscentričan, ali inteligentan. Dok je ucio gimnaziju u Beogradu poprimio je socijalističke ideje, a da li je bio i član Socijaldemokratske partije ne znam, samo znam da je bio socijalista i govorio je o socijalizmu. Jednog dana mi reče da idemo na jedan socijalistički zbor. To mi je bio prvi put da prisustvujem takvom zboru. Njega je organizovala Socijalistička stranka Francuske. To je bilo 1917. godine. Sjećam se vrlo dobro da je sastanku prisustvovao i Albert Toma, ministar za naoružanje, poznati socijalista, ali je na tribinu izašao jedan pukovnik u uniformi, koji je došao sa fronta, i osuo protiv rata. Stavovi usvojeni na sastancima u Kintalu i Cimervaldu, akcija Libknehta i Roze Luksemburg u Njemačkoj, držanje srpskih socijalista i njihovo glasanje protiv ratnih kredita, sve je to odraz Lenjinovih ideja, čiji su talasi dopirali i do fronta. Vidim tog pukovnika, govori protiv rata, i sjećam se Alberta Tome, pogнутe glave, kojemu je, kao članu vlade koja vodi rat sa Njemcima koji se nalaze na 80 km od Pariza, ta protivratna propaganda vrlo neprijatna. Mene je to zagolicalo. Pratio sam polemiku između francuskih socijalista minoritera i majoritera i tako, malo po malo, meni se razvedravalo u mojoj svijesti da sam počeo da shvaćam suštinu stvari, a već kad je pobijedila oktobarska revolucija postao sam svjestan njene važnosti i ja sam je prihvatio. Onda su je branili mnogi socijalisti minoriteri u Francuskoj na čelu sa Žanom Langeom (unukom Karla Marksa), koji je bio, mislim, prvi stranac koji je od boljševika dobio najviše odlikovanje, ali se poslije pokazao nedostojan tog ordena, iako je ranije žestoko branio oktobarsku revoluciju.

Da li je još neko bio sa Vama od crnogorskih studenata?

Labud Kušovac neprekidno je sa mnom bio, kao i Bogdan Vujošević, docnije apotekar u Ulcinju, kojeg su ovog rata Njemci ili Albanci — balisti ubili tamo. Međutim, sa Labudom Kušovcem sam više bio jer je Bogdan povremeno odlazio iz Pariza, ali bio je i on na liniji boljševičkoj, a da li je bio formalno i organizovan ne bih mogao reći, a za Labuda znam to sigurno, jer smo zajedno prišli Socijalističkoj stranci Francuske, a docnije »Komitetu III internacionale« i organizaciji studenata-komunista u Parizu. Bilo nas je oko 60 studenata svih narodnosti u toj organizaciji sa Univerziteta pariskog. Sjećam se da je od jugoslovenskih studenata u toj organizaciji bio i Dušan Nedeljković, sadašnji akademik. Tada je u Parizu bio Kosta Novaković, pristalica boljševika i oktobarske revolucije, kao i jedan od braće Vujovića, docnije likvidiran u staljinskoj čisci.

Sta mi možete reći o Vašem radu i akcijama kao socijaliste u Francuskoj?

Evo šta mogu reći. Mi smo redovno išli na socijalističke sastanke. Skoro je uvijek bilo pitanje boljševika, za i protiv njih. Gdje smo mogli dospjeti vršili smo agitaciju u korist boljševika i oktobarske revolucije. Prisustvovali smo prvomajskim proslavama i drugim socijalističkim manifestacijama. Prvi maj sam prvi put proslavio 1919. godine.

Sad se ne sjećam da li su baš 1. maja bile manifestacije za pomilovanje Žak Sadula. Žak Sadul je bio francuski oficir koji je prišao boljševicima u Rusiji, jer su Francuzi tamo imali svoju vojsku kao što su je imali i Englezi. Te savezničke vojske su se borile protiv boljševika, a na strani kontrarevolucionara. Žak Sadul je prišao boljševicima i mislim da je jedna od prvih knjiga o boljševičkoj Rusiji bila njegova knjiga. On je bio osuđen u Francuskoj na smrt. Međutim, on se kasnije vratio u Francusku i bio je izabran za komunističkog narodnog poslanika. Učestvovali smo i u manifestacijama za spas života Zan Laburb. To je žena Vukašina Markovića, ali ću vam kasnije pričati o mom prvom susretu sa Vukašinom Markovićem i o tome kako mu nijesam vjerovao kad mi je rekao da je to njegova žena. Dobro su mi ostale u sjećanju masovne i žestoke manifestacije za spas života Zan Laburb, francuske učiteljice, koju su u Rusiji francuske intervencionističke trupe strijeljale. Učestvovali smo i u komemoraciji Žoresovoj, jer su onda Žoresa svojatali, reklamirali i minoriteri i mažoriteri. To je bila velika manifestacija u Parizu u kojoj je učestvovalo preko 300.000 radnika i drugih naprednih građana. Sjećam se da je pored njegove biste na ulici stajao Anatol Frans, dok su niži

oficiri i vojnici koji su učestvovali u povorci skidali ratna odlikovanja sa svojih grudi i stavljali ih na bistu Žoresovu. Žoresa je ubila francuska reakcija neposredno pred prvi svjetski rat. Iz te povorke mi smo se, jedna grupa studenata, možda 20—30, odvojili i sa crvenom zastavom pošli na Šan Zelize (Champs Élysées). Sjećam se da je crvenu zastavu nosio Labud Kusovac. Kad je pala odluka da prođemo sa crvenom zastavom ispod Trijumfalne kapije neki od francuskih studenata su se tome protivili govoreći da ni vojska koja je trebalo da se pobjedonosno vrati sa fronta i prođe ispod tog slavoluka, još to nije uradila. Međutim, mi nijesmo htjeli da od te naše odluke odstupimo i prošli smo ispod tog slavoluka. U toj našoj grupi bilo je Francuza, bio je i jedan Poljak koji se zvao Lipinski, vrlo inteligentan i dobro potkovan marksističkom teorijom, a šta je kasnije bilo sa njim ne znam. Bilo je tu i ženskih. I sad mi je pred očima slika kad su jednu studentkinju policajci bacili nasred trotoara, tukli je i trzali za kosu. Vrlo su brutalni bili.

Sjećam se još jedne akcije, ali da li je bila prvomajska ili ne to ne mogu da kažem. Bili smo zajedno Labud Kusovac, Bogdan Vujošević i ja. Zajedno smo demonstrirali i kamenicama se bacali na policiju. Bogdan je nosio bradicu. Labuda i mene nijesu dirali, a Bogdana su uhapsili tu pred nama, vjerujući da je Rus, jer su mnogi Rusi nosili bradu, povelj ga u policiju i pretukli, pa ga predali Ratnom vojnom sudu, jer kada je rat bio završen još je trajalo ratno stanje i postojao je ratni vojni sud. Labud i ja nađemo Bogdanu advokata, bio je komunista, a zvao se Darkiso. Tada smo svjedočili pred ratnim vojnim sudom. To mi je bilo prvo svjedočenje i zakletva, oboje lažno, jer smo dokazivali Bogdanov alibi, da on nije bio tada na mjestu događaja, nego da je bio sa nama na sasvim drugom kraju Pariza. Međutim, njega su kaznili mjesec dana zatvora. Eto, to su bile te aktivnosti, uglavnom posjećivanje zborova i učestvovanje u demonstracijama i manifestacijama.

Dok ste bili u Francuskoj vas nekolicina studenata od čega ste se izdržavali?

Postojala je crnogorska vlada koja je primala subvenciju od Francuske i od tog novca stipendirali crnogorske studente, kao što je srpska vlada imala svoje stipendiste. Tako smo i mi imali stipendije od crnogorske vlade. Međutim, kad je crnogorska vlada počela vrbovati crnogorske izbjeglice da se bore za samostalnu Crnu Goru, nas nekoliko studenata uputili smo predstavku crnogorskoj vladi, odbili stipendiju i napali regenta Aleksandra i njegovu vladu, i kralja Nikolu i njegovu vladu, i rekli smo da su oni jedno isto. A onda smo ja, Labud i Marko Popović, iz Crmnice, koji sada živi kao penzioner u Zagrebu, pošli u Rems. Neko vri-

jeme tamo smo radili kao obični radnici, a poslije smo se vratili u Pariz gdje je Labud radio kao radnik, a ja sam se zaposlio kao vaspitač u jednom liceju, dok nijesam morao da napustim tu službu, jer su se neki đачki roditelji žalili da neki vaspitač vaspitava njihovu djecu u boljševičkom duhu. Poslije mi je otac poslao nešto malo novca tako da sam završio studije.

Kako ste vi socijalisti gledali na ujedinjenje Crne Gore i Srbije?

Onda se to smatralo naprednim. Naravno, nijesmo bili zadovoljni sa načinom na koji je to sprovedeno, ali smo smatrali da je ujedinjenjem i stvaranjem Jugoslavije učinjen jedan veliki korak naprijed.

Vi ste, prema vašem izlaganju, osudili i jednu i drugu dinastiju?

O tome posjedujem izjavu na francuskom jeziku objavljenu u organu francuskih minoritera »Popiler« (Populaire). Pored nas nekolicine studenata, tu izjavu je potpisao i Svetozar Gojnić iz Crmnice, gimnazijalac, koji se družio sa nama i bio je iskreni komunist. Međutim, čim se vratio u zemlju umro je od tuberkuloze, tako da ne bih o njemu mogao mnogo što da kažem, ali znam da smo ga mi smatrali boljševikom i čestitim mladićem. Jedan primjerak tog »Popilera« priložio sam na procesu koji se pred Okružnim sudom u Kotoru održao u martu ili aprilu 1921. protiv Adolfa Muka, Avgustina Marinovića i mene zbog komunizma. To sam uradio zbog toga što se zvanično proturalo da crnogorski studenti u Francuskoj koji se nazivaju komunistima nijesu komunisti nego crnogorski separatisti i pristalice dinastije Petrovića.

U Parizu je bilo Udruženje Jugoslovena. Bilo nas je oko 700—800 Jugoslovena. U početku je predsjednik Udruženja bio Dragoljub Jovanović. U tom udruženju ja sam držao neko predavanje, tada sam bio na drugoj ili trećoj godini prava. Udruženje je izdavalo jedan časopis, koji se može naći u Narodnoj biblioteci u Beogradu, mislim da je izlazio svakih 15 dana. U tom časopisu je bilo notirano to predavanje u kojemu sam zastupao demokratizaciju Jugoslavije, federativno uređenje i republikanski oblik vladavine, naravno uz naprednu demokratiju. Poslije tog predavanja mijenjala se uprava i izaberu za predsjednika Bogdana Majstorića, Bosanca, a na njegov predlog za sekretara Udruženja mene, s obzirom na ideje koje su bile izražene u mom predavanju. U tom udruženju su bili socijalisti, komunisti, republikanci i monarhisti, pa smo imali i sukoba. I tu se radilo, koliko se moglo, na propagiranju socijalističkih ideja. Sačuvao sam »Naš program rada« štampan u Parizu 1918. godine.

Da li ste se poznavali sa Jovanom Tomaševićem dok ste bili u Francuskoj?

Dok sam bio u Cetinju, za vrijeme prvog svjetskog rata, čuo sam za Jovana Tomaševića, ali se s njim tada nijesam upoznao. Pričalo se da je u crnogorskoj vojsci propagirao neke antirežimske ideje, ali koje su to ideje ne bih mogao reći. Dok sam bio u Parizu čuo sam da je Jovan u Francuskoj i da studira pravo u Poatjeu. Jedni su mi govorili da on ispovijeda republikanske ideje, a drugi da je komunista, te ne bih mogao reći kojoj je ideologiji Jovan pripadao dok je bio u Francuskoj.

Francuska partija se bila podijelila na mažoritere i minoritere. Mažoriteteri su imali organ »Imanite« (L'humanite) i oni su bili protiv boljševika, zastupali su vladu Kerenskog, a minoriteteri su imali organ »Popiler« (Populaire) i pomenuta naša izjava je izašla u tom listu. Bilo je listova i pojedinih manjih grupa koji su bili na lijevoj strani od minoritera. Minoriteteri su branili oktobarsku revoluciju i protivili su se savezničkoj intervenciji, ali se oni nijesu solidarizovali sa boljševicima. Međutim, sjećam se da je izlazio jedan list koji se zvao »La Vag« (La Vague), a direktor tog lista i šef te grupe bio je Lorio koji je potpuno zastupao ideje oktobarske revolucije i boljševika. »La Vag« smo redovno čitali i posjećivali sastanke i predavanja Lorioa.

Nešto o Vašem radu i prilikama kakve ste zatekli po povratku u zemlju?

Ja sam se vratio iz Pariza u avgustu 1920. godine. Još dok sam bio u Parizu, prema mojim ondašnjim shvatanjima, napravio sam neke planove za moj propagandni rad kad se vratim ovamo, jer sam pretpostavljao (mislio sam na Boku) da ovamo niko ne zna šta je to komunizam i boljševizam, s obzirom na mentalitet, shvatanja i političku svijest, kakve sam ostavio u Boki 1914. godine. Međutim, kad sam došao u Kotor bio sam iznenađen u tom pogledu, jer je već kroz cijelu Boku bila sprovedena organizacija Komunističke partije, osobito u gradovima i u nekim većim preduzećima kao »Arsenalu« u Tivtu; po selima manje, naročito kod srpskog elementa, ali to se kasnije popravilo. Uglavnom, radilo se i imalo uspjeha tako da su već bile poznate ideje oktobarske revolucije. Komunistička partija Jugoslavije se čula. Naravno, tu su bile razne klevete od strane neprijatelja i protivnika komunizma i Komunističke partije, pa je jedna između mnogih bila i ta da to nijesu istinski komunisti. Nemoćni da se bore protiv socijalizma i komunizma na ideološkoj osnovi, lokalni političari klevetali su da su to crno-žuti, koji su izgubili rat, ili separatisti crnogorski, koji hoće da vrate kralja Nikolu. To je bila očigledna laž.

U ono vrijeme nisesu svugdje postojale čvrsto oformljene partijske organizacije, kao što je to bilo docnije. Ponegdje su to bile grupe ljudi za koje se znalo da su komunisti, da vrše propagandu i prenose partijske direktive, bez neke čvrste partijske organizacije. Međutim, u gradovima je postojala partijska organizacija — u Kotoru, Herceg-Novom i Tivtu — a po selima je to bilo dosta slabo. Mi smo u Grblju imali priličan broj pristalica, ali njesmo imali nikakvu organizaciju. Po selima je sve to bilo dosta labavo. Tada je bila najvažnija akcija izbori za Ustavotvornu skupštinu. Onda je Boka administrativno pripadala Dalmaciji, a oblasno mjesto bilo je Split. Nosilac komunističke liste za Dalmaciju bio je Vicko Jelaska, zemljoradnik iz Splita, a za Boku Kotorsku Adolf Muk, kelner iz Kotora. Neprijatelji su zlonamjerno isticali da ja njesam kandidat, osobito šovinisti, jer da u Boki prevagu među nama imaju »crnožuti«. Međutim, tada je bilo potrebno imati 30 godina da bi se postalo kandidat, a ja ih još njesam imao.

Za izbore za Ustavotvornu skupštinu sprovedena je sistematska i svestrana propaganda, i usmena i pismena. Nije bilo nijednog zabačenog scla do kojega njesmo došli sa našim lecima. To su obično bili ogromni leci, štampani crvenim slovima. Ako njesmo mogli doći usmenom riječju, došli smo sa tim lecima, a održavali smo i zborove gdje god smo mogli. Imali smo dobar uspjeh u Boki i to ne samo u gradovima nego i po selima. Osobito, što smo uspjeli da pariramo uspjeh protivnika. Onda je bila vrlo jaka Radikalna stranka pod uticajem velikosrpskih šovinista. Ona je smatrana zastupnikom srpskom elementa. Njen kandidat za poslanika bio je Ljubo Jovanović, porijeklom iz Risna, ali je emigrirao u Srbiju u kojoj je važio kao veliki državnik. Tu se nama bilo teško probijati. Da navedem Grbalj, u njemu je bilo oko 800 glasova. Radikali su mislili da će sve te glasove, do posljednjega, imati Radikalna partija. Međutim, koliko se sjećam, mi smo dobili oko 90 glasova, a to je uspjeh u jednoj seoskoj srpskoj opštini gdje nije bilo organizacije i nekog naročitog prethodnog rada, a radikali su dobili nešto oko 300, od njihovih računatih 800 glasova. Uprkos svemu tome, u nekim časopisima pogrešno se piše da nema nigdje dokaza o tome da je Komunistička partija vršila neku aktivnost za vrijeme izbora za Ustavotvornu skupštinu. Vrlo je štetno tako nesavjesno pisanje istorije. Jer, nije bilo nigdje zaseoka u Boki gdje nije Partija stigla sa svojom propagandom na ovaj ili onaj način.

Prije toga su bili opštinski izbori. Vama je sigurno poznato postojanje »Sovjetske opštine na Jadranu« u Petrovcu. Savo Vuković je bio predsjednik te opštine. To je jedna od opština u kojima su pobijedili komunisti. Na opštinskim izborima pobijedili su komunisti u Beogradu i u još nekim gradovima, ali ova na Jadranu je bila prva opština koju su osvojili komunisti.

Recite nešto o propagandnom materijalu — letcima, proglašima, kako ste ih izdavali, nabavljali i širili?

To smo dobijali iz Splita i iz Beograda. Ako se materijal odnosio na cijelu zemlju dobijali smo ga iz Beograda, a ako se odnosio na Dalmaciju dobijali smo ga iz Splita. To je bio ogroman materijal, koji smo rasturali na razne načine, pa čak i preko žandarma. Sjećam se dobro, bila je u Grblju žandarmerijska stanica, a komandir te stanice bio je narednik, mislim da se zvao Panić. Ja sam onda bio u Grblju. Dobijao sam letke od Muka i jedan dio davao tom naredniku koji ih je, kad je išao u patrolu, lijepio po selima. Tada nije bila čvrsta vlast kao što je kasnije bila, niti je Komunistička partija bila u ilegalnosti kao što je kasnije bila, iako su i tada komunisti proganjani i njihova propaganda suzbijana. Ljudi su bili razočarani režimom u novoj državi, pa su komunističke ideje bile privlačne i za radne mase koje nisu pripadale Partiji, jer su uvidjele da su njeni ciljevi poštenji i plemenitiji. Naravno, čim je Partija proglašena ilegalnom, mnogi su se udaljili od nje.

Kakvo je organizaciono stanje Partije bilo 1920. godine na području Boke Kotorske?

O tome ne bih mogao reći ništa više od onoga što sam već kazao. Po mom shvatanju, zasluga za tu organizaciju na prvom mjestu pripada Adolfu Muku, koji je bio glavni rukovodilac pokreta u Boki, a i jedan od rukovodilaca u Crnoj Gori. Radnička klasa ga je kao takvog prihvatila, jer je ponikao iz njenih redova, a bio je inteligentan, vrijedan, požrtvovan. Dobro je priman i u selima, naročito u Paštrovićima, jer su ga poznavali kao čestitog čovjeka i komunistu koji se zalagao i podnosio žrtve za svoje ideje. Ovo što sam rekao o Muku odnosi se na vrijeme dok je bio u našoj zemlji, jer mi njegov docniji rad nije poznat neposredno iz ličnog saznanja, a poznato mi je da je isključen iz Partije zbog nekomunističkog držanja pred klasnim neprijateljima. Tu je bilo još ljudi uz njega koji su aktivno radili u Boki, kao Anto Matković, Drago Vuković, tipograf, Tripo Franović, koji je bio još prije I svjetskog rata socijalista, Marko Gregović, Savo Vuković, a bilo je i drugih, ali ovi su se, koliko je meni poznato, uglavnom isticali radom.

U tom periodu kako ste vi komunisti gledali na crnogorske separatiste i njihovu borbu?

Potražite kod Kosta Cufke proglas, koji mi je pokazivao ovog ljeta, koji se odnosi na opštinske izbore na Cetinju 1926. godine. Kad sam ga pročitao sjetio sam se da sam ga pisao, a to mi je i Kosto potvrdio.

Mi smo onda pregovarali sa federalistima da istupimo zajednički na izbore. Bili smo određeni od strane naše Partije ja i Tomo Šćekić, bravar. Od federalista je bio Mirko Mijušković, jedan od njihovih prvaka i bivši crnogorski ministar, i Milo Tatar. Mi smo njima predložili platformu programa zajedničkog rada. Da bi došlo do saradnje, a pogotovo da bi pokazali njihovim masama da njihovim vođama nije do istinite borbe protiv ondašnjeg režima, mi smo u taj zajednički program unijeli dosta parola za koje smo smatrali da bi za te mase bile privlačne. Međutim, vođe federalista za ovaj program nijesu htjeli ni da čuju. Pustili su famu među njihovim masama kako komunisti hoće da ih prevedu u boljševike i da su zbog toga raskinuti pregovori. Mi smo onda taj program pustili među njihovim ljudima kako bi vidjeli da to nije tačno. Bilo je došlo do svađe između federalističkih vođa i njihovih pristalica, jer su ovi tvrdili da u programu nema nijedne riječi za koju nijesu crnogorski federalisti, da se tu brani čast Crne Gore i njeno pravo na samoopredjeljenje. Tada nije došlo do sporazuma te su obadvije stranke istupile zasebno na izborima. Ja sam bio kandidat za kmeta, a Niko Žačiranin, zidar, za predsjednika opštine. U Podgorici je došlo do sporazuma i kandidat za predsjednika bio je Stanko Marković, federalista, i zamalo da komunisti i federalisti nijesu pobijedili, jer su dobili preko 500 glasova.

Sjećam se za vrijeme izbora za Narodnu skupštinu u Beogradu 1923. godine. Jovan Tomašević je pisao u ime Partije za svako pleme u Crnoj Gori zaseban letak, gdje je, uglavnom, napadao vođe federalista. Za Boku sam ja sastavio letak, a potpisali smo ga Jovan i ja. Ovaj letak gledao sam izložen u Muzeju u Biljardi. Cilj te naše politike je bio odvojiti federalističke mase od njihovih vođa. Što se tiče ujedinjenja, crnogorski komunistički rukovodioci smatrali su da je to napredna stvar. Drugo je pitanje načina na koji je sprovedeno ujedinjenje, i pitanje centralističkog uređenja države sa hegemonijom srpske buržoazije. To su komunisti smatrali negativnim, ali samo ujedinjenje smatrali pozitivnim i za radničku klasu. To je donekle došlo do izražaja i u odlukama Vukovarskog kongresa koji stoji na čeliku centralističkog uređenja Jugoslavije. U smislu tih odluka i ja sam na zboru u Kotoru prilikom izbora za Ustavotvornu skupštinu zastupao centralističko uređenje države.

Skoro svi kasniji crnogorski komunistički rukovodioci su aktivno učestvovali 1918. godine u borbi za ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom. Ja se vrlo dobro sjećam da je na našem procesu pred Državnim sudom za zaštitu države u Beogradu 1937. godine advokat Nikola Đonović, kao branilac, iznio kako su se crnogorski komunisti 1918. godine borili za ujedinjenje. Međutim, sjećam se da je optuženi Niša Milanović tada istupio i rekao da je to tačno i da se i on za to borio, ali da se stidi te svoje borbe, jer je ona

zamijenila onu primitivnu crnogorsku slobodu ovim modernim ropstvom. Niša je osuđen na 4 godine robije samo zbog toga što je to rekao, jer je najviša kazna bila 2 godine robije, i to za drugove koji su mnogo teže bili terećeni nego on.

Recite mi nešto o zboru u Kotoru 1920. godine?

Taj zbor je održan u novembru 1920. godine povodom izbora za Ustavotvornu skupštinu koji su u tom mjesecu i održani. Bila je velika agitacija za taj zbor u cijeloj Boki, na koji je došla masa naroda. Zbor je održan na ondašnjem «Trgu od oružja» (danas Trg oktobarske revolucije). Određeni govornici su se nalazili na stepenicama ondašnje opštine. Među njima je bio i činovnik policije Tolentino, koji je, po ondašnjem austrijskom zakonu, prisustvovao zboru kao komesar. Dalje, trg je potpuno bio pokriven narodom iz cijele Boke. Zbor je otvorio Adolf Muk i dao meni riječ. Ja sam govorio u duhu ondašnjih odluka Vukovarskog kongresa i naše politike. Dva-tri puta me komesar opominjao, a kad sam ja nastavio ne obazirući se na to, on je, usred mog govora, raspustio zbor i zazviždao, našto su se pojavili žandarmi koji su bili sakriveni i sa bojonetima počeli da rastjeruju narod. Za mene je bilo veliko oduševljenje kad sam vidio da se u Kotoru mase bore kao usred Pariza, suprotstavljajući se žandarmima, koji za dugo nijesu mogli da rastjeraju mase. Gledao sam kako žene bacaju žandarmima kape na zemlju i gaze ih nogama. Za one prilike to je bila krupna stvar. Mitraljezi su bili postavljeni na zidine. Pošto je zbor razjuren povelili su u zatvor Muka, mene, Anta Matkovića i Avgustina Marinovića.

Koliko ste dugo ostali u zatvoru?

Odmah su nas četvoricu kaznili sa 20 dana zatvora po zloglasnom Bahovom patentu. To je još za vrijeme Austrije bio propis po kojem policija bez ikakvih razloga može da kazni do 30 dana zatvora. Mi smo to izdržali. Kad je došla Obznana ponovo su nas uhapsili i kaznili sa 30 dana zatvora. I tu smo kaznu izdržali zbog iste stvari. Onda su nas, osim Matkovića, predali sudu. Mene zbog govora na zboru, a Muka i Marinovića zbog komunističke propagande. Adolf Muk je osuđen na 11 mjeseci zatvora, ja na 9 mjeseci, a Marinović na 6 mjeseci. Tu osudu potvrdio je Sto sedmorice u Zagrebu, pod kojim je potpadao Okružni sud u Kotoru. To je prvi komunistički proces u Jugoslaviji. Nije to važno, ali je važno što smo osuđeni za djela izvršena za vrijeme legalnosti Partije, jer neprijatelj priča kako je Partija bila legalna za vrijeme parlamentarnog režima, da je to bio demokratski režim, za vrijeme kojeg je Partija slobodno radila. Da to nije tačno najbolji je dokaz da smo nas trojica osuđeni zbog djela izvršenih za vrijeme legal-

nosti Partije. I baš zbog toga, Partija iz Beograda delegirala je Jovana Tomaševića i Dragog Tasića, komunističke narodne poslanike, da prisustvuju našem procesu, a organizacije iz Crne Gore bile su pozvane da na proces pošalju ponekog predstavnika. Tomašević i Tasić, koji je bio i advokat, bili su kao predstavnici Partije koja je tada bila zastupljena u Parlamentu. Sud im je dao posebno mjesto u sudnici i oni su cijelo vrijeme pratili tok procesa, jer se Partija bojala da, ako budemo mi osuđeni, režim može da izvede na optuženičku klupu sve one komuniste koji su govorili i pisali u tom istom duhu. Zbog toga je Partija tom procesu pridala veliku važnost.

Jovo Zagora je o ovom procesu, kojemu je prisustvovao, pisao kad se u štampi pojavio neki napis da je prvi komunistički proces bio negdje u Srbiji 1923. godine. Naš proces je, koliko se sjećam, bio negdje u martu ili aprilu 1921. godine, na kojemu nas je branio dr Silvestar Giunio, advokat iz Splita, komunista.

Kakve su tada bile veze partijskih organizacija u Boki sa Cetinjem i Jovanom Tomaševićem?

Mi smo sa njim tijesno saradivali. Naravno, nijesmo gledali na administrativnu podjelu, po kojoj su Dalmacija i Crna Gora bile dvije zasebne pokrajine. Boka je pripadala Dalmaciji i iz Splita smo dobijali direktive i materijal, ali i pored toga mi smo saradivali za vrijeme izbora za Ustavotvornu skupštinu, kao i prije i poslije izbora. Sjećam se da je Jovan negdje pred izbore bio u Paštrovićima, odakle su ga dopratili na konju kod mene u Radanoviće, a odatle u Kotor.

Prije nego smo u cijelosti izdržali dosuđene nam kazne došlo je neko opšte pomilovanje (mislim da je to bilo prilikom ženidbe kralja Aleksandra ili rođenja prestolonasljednika), pa nijesmo izdržali ostatak kazne.

Kad smo prvi put osuđeni po Bahovom patentu na 20 dana zatvora, i drugi put po Obznani na 30 dana zatvora, mi smo pisali žalbe Pokrajinskoj vladi za Dalmaciju u Splitu. Te su žalbe interesantne po tome što se u njima ne ističe da smo nepravilno osuđivani. Mi smo u tim žalbama isticali da smo krivci prema postojećem poretku, da od viših vlasti ne tražimo poništenje osude, jer da znamo da su više vlasti još gori čuvari poretka nego što su ove niže. Na pretresu me predsjednik nije kaznio sa dva dana zatvora zbog uvrede koju sam nanio kotorskom poglavaru Dušanu Raškoviću koji je na tom pretresu bio svjedok. Rekao je da naši komunisti nijesu istinski komunisti, nego da su to ostaci starog poretka, protiv čega sam protestovao i odgovorio da je to kleveta.

Recite mi da li je bilo još intelektualaca članova KPI u Boki?

Kad sam bio u Kotoru Adolf Muk je priredio sastanak intelektualne omladine kotorske sa mnom. Ja sam onda bio došao iz Pariza pa sam im o odnosima te omladine prema komunističkom pokretu odgovarao na pitanja koja su mi bila poznata. Tu je, vjerovatno, bilo simpatizera, ali ne mogu reći da je tu bio neki intelektualac koji je pripadao Partiji. Bilo ih je koji su simpatisali i ponešto radili. Sjećam se Vuka Jovanovića, tada je bio medicinar. On je mnogo simpatisao pokret, radio je ponešto, ali tada Partiji nije pripadao. Kad su mene zatvorili on je strahovao da i njega ne zatvore, pa je pobjegao u Češku, ostao je tamo deset godina i vratio se kao svršeni ljekar. On je brat Jova Jovanovića. Oba dvojica su učestvovali u NOR i bili docnije članovi Partije.

Da li ste radili na organizovanju žena 1920. godine?

Toga onda nije bilo. Kasnije se izdiferencirao rad sa omladinom i rad sa ženama. Sve je to onda bilo zajednički, tako da ne bih mogao reći da je bio neki posebno organizovani rad sa ženama.

Evo da navedem jedan primjer ondašnjih raznih oblika propagande.

Bio je u Kotoru Puro Vučković, moj zemljak, nosač. Prišao je pokretu i postao svjestan radnik. Tražio je od paroha kotorskog da ga izbrišu iz spiska vjernika, pa su ga zbog toga zvali »Puro otrekajemsja«. Njemu umre majka, majka jednog nosača, kako kažu u Kotoru »fakina«, to je onaj posljednji na društvenoj stepenici. Pošto je Puro bio član Partije, kotorska partijska organizacija je organizovala sahranu njegovoj majci, naredila je svim članovima Partije da dođu na sahranu, tako da je sprovod bio prilično impozantan. To je bilo jedno veliko propagandno sredstvo, tako da su poslije toga mnogi iz redova sirotinje dolazili da se upišu u naše »društvo« da bi znali ko će ih sahraniti. To je bio jedan, sada gledano, primitivni oblik propagande, ali je za ondašnje prilike odgovarao. Ill. ljudima je bilo zagonetno kako to da se svršeni pravnik drži sa »fakinima« kotorskim.

Da li su se Kusovac i Vujošević vratili u Crnu Goru u isto vrijeme kada i Vi?

Vujošević se vratio ranije. On je bio neko vrijeme u Podgorici i radio u apoteci, a poslije je otišao u Ulcinj. U Ulcinju je otvorio svoju apoteku. On je tamo važio kao neobično čestit, pošten i plemenit čovjek. On je u početku uvijek išao i tražio ekstremnost. Poslije dolaska u zemlju prišao je Partiji, a do kada je u

njoj ostao nije mi poznato. Znam da je uvijek pripadao komunističkoj ideologiji.

Kusovac je ostao u Parizu poslije mene. Sjećam se da se vratio u zemlju dok sam ja bio u zatvoru u Kotoru 1921. godine, jer je dolazio kod mene u zatvor. Tada je otišao na Cetinje, gdje su bile neke demonstracije u kojima je učestvovao. Tu se malo zadržao, pa je otišao za Beograd, gdje su njegovi živjeli, i poslije je emigrirao, ali je povremeno dolazio. Živio je u Francuskoj, Belgiji, Beču i Sovjetskom Savezu, gdje je radio na raznim partijskim zadacima, sve do njegovog isključenja iz Partije.

Kada ste vi prešli na Cetinje?

U septembru 1921. godine. Tada je Partija već bila u ilegalnosti. Zaposlio sam se kao pripravnik kod Rista Popovića, koji je bio jedan od federalističkih vođa. On je pristao da me primi kao pripravnika, uz dozvolu Okružnog načelstva da mogu da boravim na Cetinju. Poslije, kad je sresko načelstvo, po nalogu župana Mišovića, htjelo da me protjera sa Cetinja, pitao me na saslušanju da li imam dozvolu boravka. Međutim, dozvola boravka nije bila potrebna nikome, a ja im odgovorih da je imam, i to jedini ja na Cetinju. Oni se pitaju kako to. Ja odem kući i donesem dozvolu koju mi je dao okružni načelnik Mitar Vukčević, pašenog Rista Popovića, da mogu da boravim na Cetinje i da budem pripravnik u kancelariji Rista Popovića. Sreski načelnik bio je tada Mića Đedović. Po saslušanju mi reče: »Baš ti se ništa ne može, to ti je tačno da niko nema dozvole boravka osim tebe«.

U Cetinju sam našao Jovana Tomaševića sa kojim sam se bio ranije upoznao. Docnije sam upoznao Nikolu Kovačevića, koji je neko vrijeme bio formalno upisan kao činovnik kod Jovana, Marka Mašanovića, Stanka Dragojevića, Milovana Četkovića, Milovana Anđelića, Pavla Žižića i druge. Sa Božom Ljumovićem sam se upoznao još 1916. godine. Pavle je bio figura koja zaslužuje pažnju, bio je vrlo aktivan i kao komunistički narodni poslanik. Sa Markom smo bili intimni i Jovan i ja. Marko je bio hrabar i dobar komunista.

Od 1921. do 1923. godine tj. do formiranja Nezavisne radničke partije u čemu se sastojao rad Partije u ilegalnim uslovima?

To je bio lični pojedinačni rad. Kad su bili neki izbori onda se okupimo. Na primjer, 1923. godine su bili izbori za Narodnu skupštinu i tada se naš rad aktivizirao. I u međuvremenu se ponešto radilo, ali dosta slabo, jer je tada bio prosto zamro partijski rad, ne samo a Crnoj Gori nego u čitavoj zemlji.

1920. godine na izborima za Ustavotvornu skupštinu Komunistička partija u Crnoj Gori dobila je preko 10.000 glasova, a 1923. godine Nezavisna radnička partija dobila je u Crnoj Gori na izborima za Narodnu skupštinu oko 2.000 glasova. Istina, tako slab uspjeh bio je posljedica ilegalnosti Partije, ali i njene neaktivnosti. Iako je rad bio zamro, i Partija se nalazila u ilegalnosti, vezu smo održavali i bili uvijek zajedno, i o tome se znalo i govorilo: »Ovo su komunisti, to je komunistički štab« i tome sl. Ja sam bio sekretar Nezavisne radničke partije za Cetinje. Izdavao sam, kao sekretar, članovima i legitimacije. Da li je neko sačuvao neku legitimaciju ne znam, ali sjećam se dobro da smo ih izdavali. Tada je Jovan još bio živ. On je umro, čini mi se, tek negdje u februaru ili u martu 1924. godine.

Da li je postojalo rukovodstvo Nezavisne radničke partije za Crnu Goru?

Znam da je postojalo. Koliko se sjećam, sekretar Odbora Nezavisne radničke partije za Crnu Goru bio je Adolf Muk. Poslije one osude sa mnom Muk je ponovo osuđen na 18 mjeseci zatvora zbog komunističke propagande. Znam da ga je branio kotorski advokat dr Stevo Rađenović, koji je bio radikal i velikosrb. Međutim, došlo je do toga da su ga zbog odbrane Muka uhapsili i stražarno sproveli za Beograd. Poslije su uslijedile intervencije kotorskih patriota, pa su ga ubrzo oslobodili.

Adolf Muk je bio neprekidno aktivan u pokretu dok je bio u zemlji, a vjerovatno i dok je bio u inostranstvu. Kad sam ja došao iz Pariza on je radio kao kelner u kafani »Dojmi«, kod Karamana, koji je onda držao tu kafanu. Sjećam se da je često, kad se sastanemo, odjednom prekidao sastanak i govorio da mora da ide na posao, jer je od toga živio. Kad je Adolf bio angažovan za Crnu Goru morao je da pređe u Podgoricu. On je morao da se tamo i zaposli, jedno što nije imao drugih sredstava za život, a drugo što bi pao policiji u oči i odmah bi ga »šupirali« i zatvorili kao besposličara. Partija je uspjela da ga preko veza zaposli u hotelu »Imperijal« kao knjigovodu. To mu je bilo redovno i javno zapošljenje, a ilegalno je radio u KPJ.

Godine 1921. u Crnu Goru je došao Vukašin Marković?

Ja Vukašina Markovića ranije nijesam znao. Kad sam se vratio iz Pariza u Crnu Goru čuo sam za dr Vukašina Markovića, boljševika, koji je došao iz Sovjetskog Saveza 1921. Ja do tada nijesam nikoga vidio ko je došao iz Sovjetskog Saveza i želio sam da vidim Vukašina, da progovorim sa njim dvije riječi. Jula ili

avgusta 1921. godine ja sam otišao poslom u Podgoricu. Tamo me uhapse i zatvore u policijski zatvor na Nemanjica rivi. Niko ne zna. Ležao sam na goloj zemlji i mislio da ću tu kosti ostaviti, a da niko ne zna ni gdje se nalazim. Poslije 2—3 noći, negdje oko pola noći, ubace nekog čovjeka kod mene. Mrak, ne vidi se ništa. Ja ga upitam ko je i on mi odgovori da je dr Vukašin Marković. Ja, pravo da Vam kažem, zaboravim u tom momentu da sam u zatvoru, sav srećan i zadovoljan što mi se pružila prilika da se sa njim upoznam i malo popričam. Međutim, on je posumnjao da sam ja agent provokator i da su me podmetnuli, a pravim se da sam komunista i nije htio sa mnom riječi da progovori. Naravno, ja sam ga razumio, ali mi je bilo i krivo. Ja onda počnem da mu pričam sve o akcijama u kojima smo mi učestvovali u Parizu kao studenti, sa namjerom da ga ubijedim i da on shvati da to sve ne može jedan provokator tako do tančina da zna. Ja nemam pojma o tome da je njemu Žan Laburb žena, ali počnem da pričam koje smo mi sve akcije sprovodili u Parizu za spas života Žan Laburb. Kad sam nju spomenuo, on mi reče da je to njegova žena. Mene je to malo iznenadilo, jer za mene je Žan Laburb bila kao Žan Dark što je za Francuze. Onda se Vukašin oslobodio i počeo sa mnom da priča kao sa komunistom. Mi smo cijelu noć pričali, jer se ionako nije imalo gdje leći. Sjutradan ujutro Vukašina sprovedu pješke do Kotora, a dan poslije toga mene pješke do Cetinja. Tako smo se mi isto veče upoznali i razdvojili. Poslije sam ga vidio kad je bio u cetinjskom zatvoru. Ja sam bio i njegov advokat, obilazio sam ga često u zatvoru. Donosili smo mu čak i zeleno lišće, na njegovo traženje, da bi gledao u zelenilo. Volio je mlijeko i slaninu. On je preko mene pisao memorandume boljševičkim rukovodiocima, fingirajući time ludilo.

Kako je on gledao na stanje u Crnoj Gori tada?

Ne bih Vam mogao reći da li smo o tome razgovarali, jer su te večeri njega doveli oko pola noći, a ujutro ga rano odveli. Dosta vremena mi je trebalo da ga ubijedim da nijesam provokator, i baš kad se on oslobodio da priča sa mnom, odveli su ga, a ja sam mislio da će se on tu duže zadržati. Ni danas ne znam kako je Božo Ljumović doznao da sam ja tu. Poslije 2—3 dana Božo mi je poslao posteljinu i hranu, tako da sam se zbog toga osjećao kao na konju, jer sam zaključio da su već znali gdje se nalazim.

Sumnjivo je bilo i ovo sprovođenje kao što su sproveli Vukašina i mene pješke. Jer, bilo je nekoliko slučajeva da su komuniste ubili prilikom sprovođenja, motivišući to lažno da su pokušali bjekstvo.

Kako ste vi gledali kao komunisti na njegov pokret i odmetništvo?

To je bila njegova lična akcija sa kojom Partija nije imala nikakve veze. Naravno, nije se to nigdje javno narodu reklo, jer bi to bilo nezgodno. Vukašinu je čak i pomoć pružana; tada je to bila potpuno njegova separatna akcija, po mom shvatanju pogrešna, koja je povredu i štetu nanijela. Poginuli su predsjednik i djelovođa opštine piperske. Za to ubistvo su optuženi doktor Vukašin i Stoja i Jole Marković, njegova sinovica i sinovac. To je bila jedna deplasirana akcija u ono vrijeme, oružani ustanak u jednoj seoskoj opštini.

Da li se sjećate da li je Partija organizovala njegovo bjekstvo?

Svakako da je organizovala. On je pokušavao sam bjekstvo prije toga. Fingirao je ludilo misleći da će na taj način uspjeti da ga puste iz zatvora. Jednom su ga bili poslali u bolnicu »Dani-lo I« na Cetinje radi posmatranja. Tu je pokušao kroz prozor klozeta da pobjegne, ali dolje je bio žandarm, stražar, koji ga je opomenuo da se vrati nazad, jer da će inače pucati. Vukašinu nije uspjela ni agitacija kod tog žandarma, dokazujući mu da je ovaj proleter, a da služi buržoaziji. On se bio dosta spetljao u svom iskazu pred isljednim sudijom. Stoja je dala mnogo inteligentniji iskaz od njega. Ništa određenije ne bih mogao da kažem o njegovom bjekstvu, osim to da je Partija, iako se nije solidarizala sa njegovom akcijom, pomogla mu da pobjegne iz cetinjskog zatvora.

Njegovo bjekstvo zateklo me u Radanovićima. Očekivao sam da će me uhapsiti, iako sa Vukašinovim bjekstvom nijesam imao veze, ali niko me nije ništa o tome pitao.

Mi smo Vukašina pazili dok je bio u zatvoru i sa hranom i sa ostalim. Kad sam mu rekao da ću da ga branim kao njegov advokat, vidio sam da nije imao u mene dovoljno povjerenja, jer mi je primijetio da sam mlad, pa da ne mogu imati dovoljno iskustva.

Stoja je bila neobično bistra, spretna i okretna. Žao mi je što nijesam sačuvao jednu pjesmu koju mi je bila spjevala.

Ona je bila pobjegla iz zatvora ali su je uhvatili u Piperima i sproveli za Cetinje. Saznavši da je sprovode, ja pođem u susret i sretnem nju sa žandarima na Rijeci Crnojevića, pa sam autom za njima išao sve do Cetinja. Ona je to vidjela pa mi je napisala tu pjesmu na dopisnoj karti, u tom smislu kako ona osjeća moju brigu za nju i moje saosjećaje sa njenim patnjama.

Suđenju Vukašinu nije održano zbog njegovog bjekstva, a Stoji i Jolu jeste. Ja sam ih branio. Osudili su ih na po 12 godina

robije. Sjećam se, ja sam bio napisao apelaciju protiv te presude na oko 80 stranica. Rezultat je bio da je Veliki sud, »smatrajući da je kazna blago odmjerenana«, povećao kaznu na 20 godina robije, a da se pri tom nije ni osvrnuo na razloge iznesene u apelaciji.

Vukašin je preko mene pisao Buharinu, Radeku, Zinovjevu i drugim sovjetskim rukovodiocima, a slao im je i neke pjesme. Vidio sam tu neke nenormalnosti iako je i time i drugim svojim držanjem fingirao ludilo. Međutim, kad su poslali dr Neška Radovića da ga posmatra, on je to osjetio. Kako su bili prijatelji iz Rusije, jer su zajedno tamo studirali, odjednom Vukašin upita Radovića: »Boga ti, Neško, ko koga posmatra, ja tebe ili ti mene?«

Onda je dr Vukašin napisao jednu pjesmu čiji stihovi počinju sa riječju »Prosto« ..., osim zadnjeg koji glasi: »Al neprosto drugu bratu, izdajniku demokratu«, aludirajući na to da je dr Neško Radović bio 1918. godine komunista, a da je docnije prešao u Demokratsku stranku. Isljednik mi je pričao da je na čudo od njega i njegovog jeftinog fingiranja ludila, kako usred saslušanja skoči na sto i kako drži govore u zatvoru koji su se čuli i van zatvorske zgrade, jer je imao jaku glasinu.

Recite mi nešto o Vašem susretu sa Markom Mašanovićem?

Marka Mašanovića sam upoznao kad su me sprovodili žandarmi iz Podgorice za Cetinje, kojom sam prilikom prenoćio na betonu u nekoj prostoriji u Rijeci Crnojevića. O njemu sam čuo da je dobar komunista, inteligentan, i da je penzionisan zato što pripada Partiji, pa sam predložio žandarmima da svratimo na Mašanovića han, jer sam pretpostavljao da je Marko tu i da ću se tom prilikom s njim upoznati. Žandarmi pristanu, uđemo u han i vidim da dolje leži u jednom malom sobičku. Ja Marku, onako u šali: »Ti ležiš tu, a drugove ti sprovode žandarmi«. On odmah ustane i pomisli da je nešto ozbiljno. Ja mu se predstavim i on mene i žandarme časti jelom i pićem. Docnije smo često bili zajedno i sarađivali. Od tada pa do danas Marko mi je ostao kao jedan od najsimpatičnijih naših ljudi u Crnoj Gori.

Marko je imao nešto vrlo privlačno u sebi, a bio je bistar, veoma hrabar i popularan, naročito u svom plemenu, koje ga je uvijek biralo za sekretara Uprave ceklinskih ribolova, preko koje je Partija vršila svoj uticaj u ceklinskom plemenu.»